

Gnosis Oost en West

Bevrijdend weten door de eeuwen heen

André van der Braak

DAMON

Inhoud

Inleiding	9
1. Bevrijdend weten	11
Een andere manier van zien	12
Gnosis	13
Esoterie en exoterie	15
Literalisme en symbolisme	18
Een pad volgen of in de afgrond springen?	20
Filosofie als weg naar bevrijdend weten	23
Denkstijlen	25
De apollinische denkstijl	26
De magische denkstijl	27
De faustische denkstijl	28
Perspectivische lenigheid	29
 Deel I: West	 33
2. Apollo en Dionysus	35
De Griekse religie	35
Van <i>mythos</i> naar <i>logos</i> : de geboorte van de apollinische denkstijl	37
De <i>mysteria</i>	39
Mensbeeld van de <i>mysteria</i>	40
Het huwelijk tussen Apollo en Dionysus	42
De filosofie als weg naar kennis van God	43
De verspreiding van de apollinische denkstijl	45
De geboorte van de gnosis	48
 3. Christelijke gnosis: de val en de weg terug omhoog	 50
Van apollinische naar magische denkstijl	50
Joods apocalyptisch denken	52
Kenmerken van gnosis	54

Drie gnostische stromingen in het vroege christendom	56
De gnostische scheppingsmythe	57
De val uit de lichtwereld	59
Het verlangen om thuis te komen	61
De weg terug	62
4. Het bevrijdende weten van Plotinus en Iamblichus	67
Van symbolisme naar literalisme	67
Plotinus	68
Tegen de gnostici	70
<i>Logos en eros</i>	72
Porphyrius en Iamblichus	74
Wereldbevestiging versus wereldontkenning	75
Menselijke versus onzegbare gnosis	76
Latere ontwikkeling van de westerse gnosis	78
Deel II: Oost	81
5. India: de weg van de jnana yogi	83
Het ontstaan van de zoektocht naar innerlijke kennis	83
De <i>Upanisaden</i>	84
Het vroege boeddhisme	87
Het mahāyāna-boeddhisme: de leegte voorbij alle denken	90
Nāgārjuna	91
De twee waarheden	93
Mahāyāna-boeddhisme en gnosis	95
6. China: terug naar de dao	98
Basisbegrippen uit het Chinese denken	99
De rol van de taal	102
De weg naar wijsheid	104
Inwijding in de dao	105
<i>Daodejing</i> en <i>Zhuangzi</i> als inwijdingsgeschriften	108
Het Ene en de <i>dao</i>	109
De sluier en het net	110

7. Zen: bevrijdende intimiteit met de tienduizend dingen	113
Het boeddhisme in China	113
Zen in Japan	116
Bevrijding	117
Bevrijdende intimiteit	118
Zengnosis	120
Deel III: Terug naar West	121
8. Spinoza: zien met Gods ogen	123
De faustische denkstijl	123
Spinoza	125
De God van Spinoza	126
Spinoza over bevrijdend weten	128
9. Nietzsche: het labirint in met Dionysus en Ariadne	131
Nietzsche als religieus denker	132
<i>Aldus sprak Zarathoestra</i> als inwijdingsgeschrift	139
Nietzsches weg naar gnosis	141
Nietzsche en de mysteria	145
<i>Amor fati</i>	149
Tot slot	151
10. Ayahuasca-gnosis	152
Ayahuasca als toegang tot gnosis	154
Santo Daime	156
De actor-netwerken van Bruno Latour	158
Tot slot	161
Epiloog	163
Literatuur	165
Eindnoten	169
Over de auteur	175

Inleiding

Vandaag de dag heeft de gemiddelde westerse lezer toegang tot een overstelpende hoeveelheid teksten, uit Oost en West, die allemaal uitdrukkingen van diepe wijsheid claimen te zijn. Een overweldigende en ontmoedigende ervaring. We vinden boeken over “Zen en de kunst van ...” en “De Tao van ...”. We leven in een unieke tijd, waarin we toegang hebben tot vele religieuze en filosofische tradities. We kunnen lezen over de antieke Egyptische en Griekse mysteries, het filosofische corpus van Plato tot Plotinus staat tot onze beschikking. Esoterische genootschappen, van Rozenkruisers tot vrijmetselaars, winnen aan leden. De oude Indiase en Chinese tradities komen in toenemende mate in vertalingen beschikbaar. De filosofie van Nāgārjuna komt tot ons via het Tibetaanse boeddhisme, dat onder aanvoering van de Dalai Lama in het Westen steeds meer supporters en beoefenaren krijgt.

Er komen steeds meer westerse zenmeesters die ons helpen onze boeddhanatuur te realiseren, en vipassanaleraren die ons een bevrijdende geest beloven. In tal van satsangbijeenkomsten wordt ons het bevrijdende weten van de *advaita vedanta* voorgehouden. We kunnen ons in navolging van Madonna bezighouden met de kabbala. Wat staat ons vandaag de dag te doen? Filosofische en religieuze tradities van alle tijden hebben ons vele verhalen, beelden, symbolen, mythen en teksten te bieden die de eros in ons kunnen doen ontvlammen, en ons kunnen oproepen tot de weg naar bevrijdend weten, die uiteindelijk een pad is dat ons zal doen uitkomen bij onszelf, en ons eigen hart.

Hoe kan een hedendaags mens wijs worden uit die overweldigende hoeveelheid opvattingen, beelden, systemen, aansporingen en verhalen? Het doel van dit boek is om een overzicht te geven van verschillende tekstuele (en rituele) strategieën die in Oost, West en Zuid zijn gebruikt als weg tot een bewustzijnsverandering in de lezer. Dergelijke geschriften kunnen we omschrijven als inwijdingsgeschriften. De lezer wordt binnengeleid in het labrynt van zijn eigen diepere zelf. Eenmaal binnen, zal het moment komen waarop hij louter aan

zichzelf is overgeleverd. De tekst neemt dan afscheid van hem. Maar tot die tijd heeft de tekst (en zijn auteur) een belangrijke functie als richtingwijzer en gids.

Dit boek wil een staalkaart bieden van teksten en praktijken uit verschillende wijsheidstradities, om zodoende de eerste schreden binnen het labyrint voor de lezer te vergemakkelijken, en te voorkomen dat de argeloze lezer onmiddellijk op een dwaalspoor belandt. Het eerste hoofdstuk geeft een inleiding in het basisbegrip van dit boek: gnosis of bevrijdend inzicht. Hoofdstuk twee, drie en vier geven een overzicht van westerse benaderingen van gnosis. In hoofdstuk vijf, zes en zeven komen oosterse benaderingen van bevrijdend inzicht aan bod. Daarna keren we weer terug naar het Westen in hoofdstuk acht en negen. Hoofdstuk tien heeft een verrassing in petto. Daar komt, naast Oost en West, ook Zuid opeens om de hoek kijken.

1. Bevrijdend weten

Het menselijk tekort, of beter gezegd, de menselijke ervaring van een tekort, heeft de mens van oudsher aangezet tot religieuze en filosofische bespiegelingen. Religie en filosofie kunnen worden opgevat als pogingen om met deze ervaring van een tekort in het reine te komen. Dit menselijk tekort is niet alleen een ervaring die op onszelf betrekking heeft. Wanneer we om ons heen kijken, zien we dat we niet bepaald in “de beste van alle mogelijke werelden” leven, zoals de filosoof Leibniz meende. Onrechtvaardigheid, gebrek aan zorg en medeleven, blindheid voor de noden en behoeften van de ander, agressie en zinloos geweld, het is aan de orde van de dag. Zowel binnen de filosofie als de religie heeft men gezocht naar een weg naar een betere samenleving, en een verhoogde kwaliteit van het menselijk samenleven.

We kunnen de opvattingen ten aanzien van de oorsprong van dit tekort onderverdelen in twee categorieën. Sommigen geven een *morele* interpretatie: het tekort is de schuld van de mens. Het is ontstaan door zijn zondigheid, zijn karma, de toorn van de goden, de dierlijke natuur van de mens. Bevrijding van het tekort houdt in dat de mens moet *handelen*. Hij moet de fout herstellen, zijn zonden uitwissen, zijn dierlijke natuur overwinnen. Hierdoor kan de orde hersteld worden.

Anderen daarentegen verklaren dat onze ervaring van een tekort voortkomt uit een verkeerde visie op de wereld. We lijden omdat het ons aan ware kennis ontbreekt. Bevrijding is het gevolg van inzicht. Wanneer het bevrijdende inzicht doorbreekt, wordt onze visie op de wereld getransformeerd, en daarmee die wereld zelf. In deze visie gaat het niet om het herstel van de orde, maar om *transformatie*. Niet alleen van het individu, maar ook van de wereld. In tijden van globalisering (met al de bijbehorende chaos, verwarring, ontworteling en vervreemding) klinkt de roep om transformatie luider. Het herstellen van de oude orde is niet toereikend: er moet een nieuwe orde komen en een nieuwe mens.

Een andere manier van zien

Door de eeuwen heen is verkondigd dat ons “normale” perspectief op de wereld, dat ons de alledaagse werkelijkheid levert waarin wij leven, niet het enig mogelijke is. Sterker nog, de opvatting is van alle tijden dat er een veelomvattender perspectief op de wereld mogelijk is, een andere manier van zien. De wereld verliest dan plotseling haar grauwe alledaagsheid, en komt letterlijk in een geheel ander licht te staan. De grauwsluijer van onze dagelijkse sleur wordt even opgelicht, en de wereld om ons heen wordt getransformeerd tot een jubelend festijn vol licht.

Door de eeuwen heen hebben mystici en filosofen gesproken over zo’n “verlichting”. Ze beschrijven een radicaal getransformeerde bewustzijnstoestand waarin een vreugdevolle extase het hart doortrekt, en een bevrijdend weten zich meester maakt van de geest. Dergelijke ervaringen kunnen slechts stameland worden verwoord. De Oostenrijkse schrijver Robert Musil geeft in zijn monumentale filosofische roman *De man zonder eigenschappen* een poging dergelijke beschrijvingen weer te geven:

Zij spreken over een overvloeiende glans. Over een oneindige weidsheid, een oneindige rijkdom aan licht. Over een zwevende “eenheid” van alle dingen en zielskrachten. Over een wonderbaarlijk en onbeschrijflijk opbloeien van het hart. Over inzichten die zo snel zijn dat alles er tegelijk in gebeurt, en die als vuurspetters zijn die in de wereld vallen. En anderzijds spreken zij over een vergeten en niet-meer-begrijpen, zelfs ook over een vergaan van de dingen. Zij spreken over een immense rust, van alle hartstochten verlost. Een verstommen. Een verdwijnen van de gedachten en bedoelingen. Een blindheid waarin zij helder zien, een helderheid waarin zij dood zijn en bovennatuurlijk levend. Zij noemen het een “ontworden” en beweren toch voller te leven dan ooit.¹

Hoe een dergelijke bevrijdende manier van zien te begrijpen? Filosofen hebben zo’n veelomvattender perspectief op allerlei manieren omschreven. Een van de mooiste formuleringen komt van een denker waar we het wellicht het minst van zouden verwachten. De als een rationalistisch Verlichtingsdenker bekend staande Nederlandse filosoof Spinoza noemde het “zien met Gods ogen”. De wereld verschijnt

plotseling in al haar luister en volheid. We zien haar niet vanuit ons eigen beperkte gezichtspunt, maar in haar totaliteit.

De hedendaagse filosoof Thomas Nagel benadrukt dat een *God's eye view* onmogelijk is, wanneer het gaat om objectieve kennis. Waarnemen en kennen betekent onvermijdelijk een standpunt innemen. Maar het gaat hier dan ook niet om objectieve, maar om subjectieve kennis. Het gaat om de wereld “van binnenuit gezien”.

Een bevrijdend weten wordt volgens Plato verkregen door *theoria* (schouwen of contempleren), waarbij de geest één wordt met haar object van contemplatie. Hiervan is ons huidige begrip “theoretisch” afgeleid. Toch is een bevrijdend weten juist niet theoretisch van aard. Het is altijd belichaamd, doorleefd, gerealiseerd. Nietzsche gebruikte daar de term *einverleibung* voor (inlijving of belichaming). Een inzicht kan ons pas bevrijden als het ingelijfd is, wanneer iedere cel van ons lichaam ervan doordrongen is.

Een bevrijdend weten is geen cerebrale aangelegenheid. Het kan alleen toevallen aan een open en toegewijd hart dat “gelooft”. Het Engelse woord *faith* betekent zowel geloof als vertrouwen. Het woord *belief* staat voor geloofsovertuiging. Het gaat hier om geloof in de zin van *faith*: een hartsvertrouwen in de mogelijkheid van bevrijding, ja zelfs in de realiteit ervan. Het gaat dus niet om een geloof *in* een opvatting, een persoon, een verlosser, wat dan ook. Een vertrouwend hart stelt zich open voor het onbekende, voor wat het niet weet.

Wanneer een echt bevrijdend weten doorbreekt, heeft dit dan ook grote fysieke en emotionele consequenties. De mystici rapporteren dat ze door een grote vreugde en gelukzaligheid worden bevangen, en overweldigende ervaringen van liefde en mededogen hebben. Om een al te intellectuele benadering te vermijden kunnen we zeggen: een bevrijdend weten gaat gepaard met een exploderend hart.

Gnosis

Een dergelijk ervaringsweten is in de loop van onze westerse cultuurgeschiedenis vaak aangeduid als “gnosis”. Over het begrip gnosis wordt de laatste jaren steeds meer gepubliceerd. Toch is het niet algemeen bekend. Gnosis is een bevrijdend weten, een kennis van het hart die tegelijkertijd als zelfkennis en als kennis van het goddelijke kan worden begrepen. De Griekse term *gnosis* betekent letterlijk ‘kennis’.

Deel I: West

2. Apollo en Dionysus

In het Westen vond tussen 800 en 300 v.Chr. een bijzondere ontwikkeling plaats. Het mythische, sjamanistische denken werd ingedamd door het zich snel ontwikkelende wetenschappelijke en filosofische denken. De zee van de *mythos* werd ingepolderd door het eiland van de *logos*. De overgang van *mythos* naar *logos* gaf aanleiding tot de opkomst van het apollinische denken. Het mythische denken bleef voortbestaan in de onderstroom van het dionysische denken. Beide denkstijlen hoorden bij elkaar. Door deze synthese waren exoterische filosofie en esoterische spiritualiteit met elkaar in evenwicht.

De Griekse religie

De Grieken hadden een andere oplossing dan de meeste religies voor het fundamentele tekort dat deel uitmaakt van de menselijke beleving: ze accepteerden dat tekort als inherent deel uitmakend van het leven. De Griekse religie is tragisch van aard. Bij de Grieken is de god verbonden met het tragische bewustzijn: de erkenning dat wij in laatste instantie de voorwaarden van ons bestaan niet onder controle hebben. De meest directe manifestatie daarvan is het besef dat we eens zullen sterven. Dieren hebben dat besef niet, en wellicht daarom ook geen religie. De Grieken duiden de mens aan met “stervelingen” en de goden met “onsterfelijken”. De goden waren levende wezens van vlees en bloed die onsterfelijk waren.

De Grieken benadrukken voortdurend het verschil tussen mensen en goden, en wat een fundamentele overmoed (*hybris*) het is om te denken dat we ook maar iets kunnen ondernemen waardoor we zelf als goden kunnen worden. De apollinische ethiek bestaat eruit dat we ons steeds weer bezinnen op het verschil tussen onsterfelijken en stervelingen: *ken uzelf* verwijst naar het in acht nemen van deze grens (en niet naar psychologische introspectie). Een belangrijk aspect van de Griekse godenwereld is het amorele karakter ervan.

De onsterfelijkheid van de goden bestaat slechts in relatie tot de sterfelijkheid van de mensen. De goden en de mensen stonden in een complementaire relatie. Daarom konden de goden ook alleen in mensengedaante, antropomorf, worden afgebeeld. De goden komen niet uit een andere wereld, ze zijn niet onafhankelijk van de wereld, zoals de bijbelse God. In tegenstelling tot het christendom dat spreekt van God, zonder lidwoord, als een persoon en een zijnde, spreken de Grieken van “de god”. Elk van hun vele goden kan “de god” zijn. Het begrip “geloof” speelt geen rol bij de Grieken. Ze zijn niet op het idee gekomen dat het bestaan van de goden iets was waarin men zou moeten geloven.

In christelijke uitspraken over God fungeert God als het subject waarover iets beweerd wordt, bijvoorbeeld: God is liefde. Bij de Grieken neemt het woord “god” meestal de plaats van het predicaat in. Er gebeurt iets (iemand wordt hartstochtelijk verliefd, mensen worden op afgrijselijke manier afgeslacht in een oorlog), en daarvan wordt gezegd: “dat is de god”.

Door dit predicatieve godsbegrip kan bij de Grieken alles als een god optreden, zich voordoen als iets goddelijks. Daarom beschouwen de Grieken de gehele wereld als heilig, door de goden die we overal tegen kunnen komen. Wanneer is iets “de god” voor de Grieken? Wanneer iemand uit verliefdheid, of boosheid, zichzelf niet meer in de hand heeft, is er blijkbaar bij hem iets oppermachtigs losgebroken.

Wanneer iets aan ons verschijnt als “de god” of “het goddelijke” breekt het oppermachtige los, breekt het in ons leven in. Plotseling komt de wereld in een heel ander licht te staan. Wanneer we verliefd worden, wordt de wereld als het ware in een nieuw, rooskleurig licht gedompeld. Onze leefwereld wordt magisch getransformeerd. Het oppermachtige doet zich voor als “de god”. Welke god? Die god door wie onze leefwereld die totale kleur krijgt waarin we haar op dat moment zien. Wanneer we overweldigd worden door zinnelijke liefde heet de god Afrodite of Eros. Het geweld van de oorlog heet de god Ares. Wanneer we uitblinken in vaardigheid en bedrevenheid heet de god Athene. Wanneer het licht dat de ruimte van onze leefwereld vult en tot leven brengt zelf “aan het licht komt”, heet de god Apollo.